

GRAMATINIS PRIJUNGIAMOJO SAKINIO DĖMENŲ SUBORDINAVIMAS SANTYKINE SAMPLAIKA

V. B Ū D A

Įvedamosios pastabos

§ 1. Santykiniai žodžiai¹ (įvardžiai irrieveksmiai), kuriais šalutinį dėmenį prijungiame prie pagrindinio, kaip žinome, turi ne tik subordinuojamąją funkciją. Jie tuo pačiu metu šalutiniame dėmenyje eina įvairiomis jo sakinio dalimis. Neprarasdami savo leksinės reikšmės, santykiniai žodžiai dar labiau, negu jungtukai, susieja sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmenis, nes dažnai pasidaro tam tikrų pagrindinio dėmens žodžių morfologiniai pakaitalai².

Santykiniais jungiamaisiais žodžiais subordinuojamų sudėtinio sakinio dėmenų ryšius galime nagrinėti įvairiais aspektais. Šiame straipsnyje pasirinkti tik tokie iš jų, kurie prijungti santykinų žodžių samplaika, toliau vadinama santykinė samplaika (*Tiesa, jų santykiai buvo labai sudėtingi, ir nežinia, kuris kurį savo charakteriu labiau išvardindavo Švtr 1971 20 11*).

Nagrinėjamų pavyzdžių grupė taip apribota visų pirma todėl, kad ši tema, nors ir atrodo iš pirmo žvilgsnio gana siaura, kelia problemą, kurią sunku nuodugniau pagvilinti plačiame kontekste. Antra vertus, santykiniais žodžiais subordinuojami sakiniai mūsų sintaksininkų vienaip ar kitaip analizuojami, tur būt, kiekviename prijungiamiesiems sakiniams skirtame darbe, bet čia pasirinktasis subordinavimo tipas vis apeinamas ir net neminimas, tarsi lietuvių kalboje jo iš viso nebūtų. O šių ir kitų keliais santykiniais žodžiais prijungtų sakinio dėmenų nagrinėjimas gali išskelti naujų subordinavimo ypatybių ir net pakeisti vieną kitą požiūrį į pačią problemą.

§ 2. Samplaika šių prijungiamųjų žodžių grupę vadiname todėl, kad ji yra stabili, o jos nariai savo tarpe nėra susiję nei sujungiamaisiais, nei prijungiamaisiais ryšiais. Tačiau santykiniai žodžiai šiojesamplaikoje nesudaro nei sintaksiškai, nei semantiškai neskaidomo vieneto. Tiek leksinė, tiek sintaksinė jų reikšmė ir funkcija šalutiniame sakinyje yra nevienoda³. Iš to ir kyla daugelis nagrinėjamos sakinų subordinacijos ypatybių.

¹ Skirtingai nuo Balkevičiaus (žr. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė, V., 1963, p. 40, 258, 260–262 ir kt.) santykiniais (jungiamaisiais) žodžiais laikom tik santykinius įvardžius irrieveksmnius. Pagrindinio dėmens subordinacinių ryšių rodiklius – parodomuosius ir neapibrėžiamuosius vardžius, taip pat atitinkamusrieveksmnius – vadiname atliepiamaisiais ir paaiškinamaisiais žodžiais (koreliatais).

² Plg. Lietuvių kalbos gramatika, I, V., 1965, p. 680, 688; J. Žukauskaitė, Jungtukas ir jo išskyrimo /.../ kriterijai, V., 1967, p. 11; М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, p. 498–499. Apie santykinio įvardžio ir pagrindinio dėmens žodžių tarpusavio santykį dar žr. H. Becker, Sieben Sprachbriefe zur Gegenwart, 1956, p. 76.

³ Tuo šios santykinės samplaikos yra panašios į koordinacines jungtukų ir dalelyčių samplaikas. Plg. A. Valeckienė, Jungtukai, dalelytės bei jų samplaikos sujungiamajame sakinyje, LKK X 6.

Panašių samplaikų, tik be subordinuojamosios funkcijos, gali susidaryti ir vientisiniame konstatuojamajame sakinyje iš klausiamųjų ir neapibrėžiamųjų įvardžių arrieveksmių: *Kas kiek skaito Ts 1971 26. Dabar sklinda visokiausių pasakojimų. Kas ką sumano LM 1971 7.*

§ 3. Straipsnyje remiamasi visų pirma dabartinės bendrinės kalbos (grožinės ir mokslinės literatūros, publicistikos, periodikos) pavyzdžiais. Pasakymų cituojama ir iš gyvosios kalbos (Santalų⁴). Kartu nevengiama pacituoti ir vieną kitą senųjų raštų pavyzdį, kurie neprieštarauja dabarties normoms.

Pastaba. Straipsnyje vartojami akademinės lietuvių kalbos gramatikos prijungiamojo sakinio mokslo terminai (plg. Lietuvių kalbos gramatika, II, Morfologija, V., 1971, p. 674–798).

Santykinės samplaikos sandara

§ 4. Norint geriau pažinti nagrinėjamo tipo prijungiamųjų sakinių struktūrą, būtina nuodugniau pagvildinti visų pirma leksinę santykinės samplaikos sandarą, nes tai padės toliau atsakyti į klausimą, kodėl ir kokiomis sąlygomis galima subordinuoti tokia samplaika prijungiamojo sakinio dėmenis.

Santykinės samplaikos nariais gali eiti vien tik santykiniairieveiksmiai (§ 5), skirtingos to paties santykinio įvardžio morfologinės formos (§ 6–§ 8), santykinis įvardis ir santykinisrieveiksmis (§ 9).

§ 5. Jungiamosios samplaikos nariai – santykiniairieveiksmiai, kurie eina tiek šalutinio, tiek prielinksninio valdymo aplinkybėmis. Tačiau tokie prijungiamieji sakiniai gana reti. Mūsų pavyzdžiuose jie subordinuojami samplaikų, sudarytų išrieveiksmių *kaip* arba *kur* ir *kada*, *kiek*:

1. *Asmenys, kuriems sunku nusivokti, kaip kada jį vartoti, iš pradžios gali jo visai nevertoti* GdrEŽd 8. 2. *Nei jis man sakosi, kiek iš kur gavęs, nei kiek pragręš* ŽtR I 210.

§ 6. Šalutinis dėmuo prijungiamas to paties santykinio įvardžio (*kas, katras, kuris*) įvairių gramatinių formų samplaikomis. Jos nariai dažniausiai susiję su viena bendra sakinio dalimi, paprastai tariniu. Tačiau jų santykis esti nevienodas ir todėl sintaksinė funkcija šalutiniame dėmenyje skirtinga.

Paprastai vienas iš tų samplaikos narių yra šalutinio dėmens veiksnys, o kitas – antrininkė sakinio dalis, pavyzdžiui, papildinys. Rečiau – abi antrininkės sakinio dalys. Jų pozicija vienas kito atžvilgiu nėra griežtai apibrėžta – prepozicijoje gali būti tiek veiksnys, tiek antrininkė sakinio dalis.

To paties santykinio įvardžio formų samplaikos nariais eina vien *kas, katras, kuris* ir niekada – *kieno*. Tie nariai būna tik įvairiavardės sakinio dalys:

1. *Verčiau tylėk ... nežinai, ką kas galvoja* ŽtR 247. 2. *Na, na dievas žino, kas kam duos* ŠRgnSD 276. 3. *Pamatysime, katras katrą nugalės* ŽtR I 17. 4. *Sužinojame, ko kam reikėjo* KtkR 374.

⁴ Nors tarp šnekamosios ir raštų kalbos prijungiamųjų sakinių esama struktūrinių skirtumų (plg. E. Riesel, *Der Stil der deutschen Alltagsrede*, M., 1964, p. 165), tačiau šiame straipsnyje į juos atsižvelgti neįmanoma, nes tai jau atskiros studijos darbas. Be to, rašte ne specialiais sutartiniais ženklais parašytas šnekamosios kalbos prijungiamasis sakinyss paprastai priartėja prie rašomosios kalbos konstrukcijų.

§ 7. Kaip ir to paties santykinio įvardžio formų, taip ir skirtingų įvardžių samplaikos nariai būna tik įvairiavardės sakinio dalys, kurių rūšį lemia vidinė šalutinio dėmens sandara ir leksinė tų narių reikšmė. Pagal tuos ryšius visi prijungiamieji sakiniai skirstomi į dvi grupes.

§ 8. Pirmojoje grupėje santykinės samplaikos nariai nevienodais ryšiais esti susiję su viena bendra šalutinio dėmens sakinio dalimi, paprastai su veiksmazodiniu tariniu. Labai dažnai vienas kuris narys eina tarinio vardine dalimi:

1. *Šnekėdamos klegėdamos pasakojų, ką kuri šiandien bažnyčioj ar miestely pastebėjusi* ŽtR I 164. 2. *Neįžymėjau jurginų rudenį, dabar nežinau, koks katras bus* KK 21 91.

Įsidėmėtina, kad šioje santykinėje samplaikoje gali pasirodyti ir įvardis *kieno* – vardažodinis tarinys arba net veiksnys (labai retai – plg. § 10, 2):

3. *Iš kur ji žino, kieno kuris daiktas* [...]/? Ts 1971 217.

§ 9. Antrojoje grupėje santykinės samplaikos nariai būna susiję su skirtingomis šalutinio dėmens sakinio dalimis. Todėl čia santykinių jungiamųjų žodžių samplaika išlieka tik tam tikrais atvejais – visų pirma tada, kai tiek derinamuoju, tiek nederinamuoju pažyminiu einantis įvardis būna postpozicinis:

1. *Skerdžius surėdė, kuriems kokioje dienoje ganyti* KtkR 24. 2. *Bičiuli, vėl žinai, kokios kieno akys* ŽtR I 247.

§ 10. Prie § 8 ir § 9 pavyzdžių pagal santykinės samplaikos narių poziciją dera ir prijungiamieji sakiniai, kur santykinio įvardžio prepozicijoje stovi santykinisrieveiksmis. Jo sintaksinę funkciją ir reikšmę taip pat lemia vidinė šalutinio dėmens sandara ir leksinė reikšmė. Taigi jis eina tik atitinkama (vietos, laiko, būdo) aplinkybe:

1. *O kad sūnūs žinotų, kur kuriam eiti, karalius padavė kiekvienam po plunksną* LT III 337. 2. [...] *skaitytojai aiškiau galėtų matyti, kaip kieno buvo ar galvojama, ar sprendžiama* SkrdžBKV 6.

§ 11. Kitais atvejais, t. y., tada, kai santykiniai jungiamieji žodžiai nestovi greta vienas kito, negali būti ir jų samplaikos. Dėl to gali susilpnėti, bet ne visai išnykti, vieno kurio santykinė reikšmė. Visiškai išnykti ji negali todėl, kad toks įvardis arrieveiksmis, nors ir atsidūręs neįprastoje jungiamajam žodžiui pozicijoje, lieka subordinuojamųjų dėmenų ryšio rodiklis, ir tai galime įrodyti transformacijomis arba vadinamuoju braukimo metodu⁵. Mat, išbraukus prepozicinį santykinį žodį, o postpozicinį atkėlus į prepoziciją, prijungiamieji ryšiai išlieka ir dėmenų tarpusavio santykis nepasikeičia. Šiuo atveju terminas „samplaika“, be abejo, nebedera.

Pirma. Santykiniai jungiamieji žodžiai samplaikos nesudaro dėl savo pozicijos. Tarp jų įsiterpia šalutinio dėmens veiksnys, tarinys, tarinio grupės antrininkė sakinio

⁵ Plg. E. V. Гулыга, Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке, М., 1971, p. 20.

dalys arba net šnekamojoje kalboje inversiškai pavartotas pažymimasis žodis (4):

1. *Kas parsineša kiek* (plg.: *Kiek parsineša*), visi žino ir garbina⁶ ŽtR III 487.
2. *Neatsimenu, kuomet lygiu vardu kokią giesmelę pagaminęs* Brnskr II 158.
3. *Adomėlis pamėgino jai pasakyti, kada jis naktį ką veikia* MštŽM 248.
4. *Perveizu, kad atminčio, kam lopų kokių yra* Slnt.

Antra. Santykinės samplaikos jungiamieji žodžiai nesudaro dėl savo sintaksi- nių ryšių, nes eina skirtingų įvairiavardžių šalutinio dėmens daiktavardinių sakinio dalių pažymimais ir dėl to negali būti greta:

5. *Mes tik po dvejų metų pasakydavom fakultetui, kurią jo mokslo šaką (kurį skyrių) imame savo specialybe* (Jblnsk) Švtr 1971 I 10. 6. *J. Jablonskis negalėjo nustatyti, iš kurios tarmės kurį žodį ar sakinį A. Juška buvo užrašęs* (Tltn) LK V 240.

§ 12. Kaip jau matėme iš § 5–11, šalutinis dėmuo prie pagrindinio jungiamas dažniausiai dviem santykiniais žodžiais. Dar plg.:

1. *Girdėjo jis paskui tėvus tariantis, kas kaip reikėtų padaryti* ŠRgnSDj125–126
Tačiau jų gali būti ir daugiau:

2. *Lauk tik išsižiojęs, kas kuomet ką duos* Slnt. 3. *Jų sistema turėtų būti darni, aiški, lengva suvokti, kada kokį terminą kaip nusikalti* MT 1971 8 61.

Subordinuojamųjų dėmenų tarpusavio santykiai

§ 13. Peržvelgus ankstesniajame skyrelyje (§ 4–12) santykinės samplaikos sandarą, tuojau pat kyla klausimas, kodėl galima vieną sakinį prijungti keliais, dažnai visiškai skirtingos leksinės reikšmės santykiniais žodžiais. Iš dalies tai aiškintina pačių tų santykinųjų žodžių funkcija. Ligi šiol nagrinėtuose pavyzdžiuose jie ne morfologiniai prijungiamojo sakinio dėmenų ryšio rodikliai, kaip pažymima šio straipsnio § 1 ir 2 išnašose cituotoje literatūroje.

Iš tikrųjų jie čia pagrindinio dėmens atžvilgiu turi tik funkcinių jungtukų reikšmę, įgaunamą iš santykio su aiškinamosios reikšmės veiksmožodžiais⁷, kuriais reiškiamas pagrindinio dėmens tarinys. Tokiame pagrindiniame dėmenyje nėra ir negali būti sakinio dalių (koreliatų), kuriuos pakeistų santykinės samplaikos nariai. Ten yra arba gali būti tik vienas atliepiamasis žodis, kurį atstoja arba paaiškina ne santykinė samplaika, o visas šalutinis dėmuo.

⁶ Įvardžio subordinacinės funkcijos susilpnėjimą matome ir iš to, kad šiame pavyzdyje *kiek* santykinės reikšmės gali ir neturėti, jeigu juo pasakomas menkas kiekis. Tuo būdu jis priartėja prie neapibrėžiamojo įvardžio.

⁷ Plg. V. Ambrazas, Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinčių struktūriniai tipai, „Baltistica“ VIII(1), V., 1972, p. 28.

§ 14. Kokias sintaksines reikšmes turi nagrinėjami prijungiamieji sakiniai? Su koku pamatu gali būti susijęs šalutinis dėmuo? Visa tai pareina ir nuo pagrindinio dėmens, bet tik labai retai – nuo santykinės samplaikos sandaros (žr. § 16).

Vien subjektinę reikšmę šalutinis dėmuo turi tada, kai pagrindinio dėmens tarinys (šalutinio dėmens pamatas⁹) išreikštas bevardės giminės dalyviu, būdvardžiu:

1. *Jau pernai čia buvo parašyta, kiek kuris ūkininkas turi žemės ir šeimynos* JJRR I 491.

Tačiau dažniausiai pagrindinio dėmens tarinys reiškiamas asmenuojamomis veiksmažodžio formomis, ir todėl šalutinis dėmuo turi objektinę reikšmę, tolygią tiesioginio ar netiesioginio papildinio reikšmei:

2. *Todėl pati visuomet anam pasakydavo, kiek už kokius mokesčius turi anas gauti* LT IV 316. 3. *Pasilenkdamas, kaklą ištiesęs klausėsi, kas ką šneka* KtIMAR 42.

Labai retai su būdvardiniu tariniu šalutinį dėmenį sieja kondicionalinis santykis:

4. *Kas tik kam bloga atsitikdavo kaime, vis kalta Pempienė* (MPtnS I 25) LKGr I 697.

Šalutinio dėmens pamatas – ne pagrindinio dėmens tarinys, o daiktavardinė sakinio dalis – papildinys, veiksnys.

Daiktavardis – veiksmažodinis ar deverbalinis – šalutiniam dėmeniui suteikia ne tik atributinę, bet ir aiškią objektinę reikšmę:

5. *Kartais šios aplinkybės šalutiniais sakiniais išreiškiame* (plg. *tokį* ir *to* – V. B.) *pagrindą, dėl ko kas reikėjo kam padaryti* MšKLKS 8.

Toji objektinė reikšmė gali kilti ne tik iš daiktavardinės sakinio dalies, bet kartu ir iš tarinio, jeigu tik jis išreikštas savarankiškos aiškinamosios reikšmės veiksmažodžiu ir su pažymimuoju žodžiu nesudaro glaudaus frazeologinio junginio. Tačiau tiek su vienu, tiek su kitu tokio sudėtinio pamato dėmeniui santykinė samplaika visą šalutinį dėmenį sieja kaip funkcinis jungtukas:

6. *Jam tik rūpėjo [...] paklausti jos pasakojimų, kaip kokią lydekėlę sugavo* ŠRgnIT 59. 7. *Rodiklis* (plg.: *Tai*), *kiek kas žino formulių atmintinai – toli gražu neapibūdina matematiko* Švtr 1871 2 12.

Bet jeigu pagrindinio dėmens tarinys išreikštas ne aiškinamuoju, o kokios nors kitos kategorijos veiksmažodžiu, tai šalutinis dėmuo būna susijęs neatributiniais ryšiais arba su visa tarinio grupe (8), arba tik su daiktavardine sakinio dalimi – atributiniais (objektiniais) ryšiais (9):

8. *Jam nereikėjo laužyti galvos (dėl to – V. B.), kurį bajorą prie kurio bajoro pasodinti* LM 1971 39: 9. *Tada ir kyla kartais klausimas, kada kuris jų vartotinas* GK₁ 1967 4 63.

⁹ Plg. V. Ambrazo „atraminiai žodžiai“, min. veik.; taip pat J. Gulygos terminą *опорные слова*, min. veik., p. 126.

O jeigu pažymimasis žodis neturi veiksmožodinio linksnių valdymo ypatybių, tai gretiminė objektinė šalutinio dėmens reikšmė kyla tik iš pagrindinio dėmens tarinio, išreikšto aiškinamuoju veiksmožodžiu:

10. *Taip pat žinojo visas priežastis, kodėl su kuria nesutiko* ŽtR I 266.

§ 15. Nuo visų ligi šiol nagrinėtų pavyzdžių skiriasi tokie, kur vienas (prepozicinis) įvardžių samplaikos narys rodo funkcinį pažymimąjį arba semantinį prijungiamąjį santykį tarp dėmenų. Tada postpozicinis jos narys praranda savo jungiamąją funkciją ir įgauna neapibrėžiamąją reikšmę, nes abu jie nebegali kaupti šalutinio dėmens į bendrą laisvą sintaksinę poziciją pagrindiniame dėmenyje:

1. *Juo reiškiamas daiktas ar asmuo, kuriam kas skiriama* JJRR I 594.

Beje, esama prijungiamųjų sakinių, kur tam tikromis transformacijomis galima įrodyti potencialią postpozicinio samplaikos nario santykinę reikšmę ir įžiūrėti tam tikrą visos samplaikos, kaip funkcinio jungtuko, ryšį su pagrindinio dėmens tariniu, bet tik ne su pažymimuoju žodžiu. Ji vos vos įžiūrima funkciniuose pažymimuosiuose sakiniuose dėl nepaprastai stipraus santykinio įvardžio ir pažymimojo žodžio morfoliginio ryšio ir kiek stipresnė semantinio prijungimo sakiniuose (plg. I ir 2):

1. *...| esamasis vidaus vietininkas, pažymėdamas vietą, kurioje kas (=pažymėdamas, kur kas) yra arba vyksta, kartais priartėja prielinksninę samplaiką GK₁ 1960 1 7. 2. Jablonskis labiausiai juos yra teikęs žymėti vietai, kur kas yra, dedasi, kur kas laikoma, kas ką daro arba iš kur kas kilęs* PrčknJLT 54.

Nuo šių prijungiamųjų sakinių reikia skirti tokius, kur santykinis įvardis anaforinę reikšmę įgauna ne iš daiktavardžio, prie kurio prišlijęs šalutinis dėmuo, o iš ankstesnio konteksto, ką rodo ir tos daiktavardinės sakinio dalies pažyminio semantinė reikšmė. Dėl to šalutinis dėmuo įgauna priduriamąją reikšmę:

3. *Tad geras stilistas bus tas, kas gebės minėtąsias konstrukcijas atrinkti, kur kurios reikia* PkčlŋgKYS 173.

§ 16. Tačiau santykinės samplaikos narių subordinuojamoji funkcija ne visuomet esti vienodo stiprumo net tada, kai šalutinis dėmuo siejamas su veiksmožodinėmis sakinio dalimis arba deverbaliniais daiktavardžiais. Ji kartais susilpnėja – paprastai postpozicinio samplaikos nario, dažniausiai santykinio įvardžio.

Vieno ar kito samplaikos nario santykinės reikšmės stiprumą parodo transformacijos ir išbraukimo metodas. Tolygiai gramatizuotą santykinę reikšmę turi vienodo fakultatyvumo ir vienodo obligatoriškumo santykiniai įvardžiai. Tai reiškia, kad tiek visa samplaika, tiek kiekvienas jos narys, kaip funkcinis jungtukas, gali subordinuoti šalutinį dėmenį:

1. *Paskui kalba nukrypo į žiemos sandėlius, kas kuo juos pripildę* (plg.: *nukrypo į tai, kuo kas; kas pripildę ir kuo pripildę* – V. B.) MštŽM 225. 2. *Išsiteravo, kaip kas buvo* VlnčR 402. 3. *Visi nori žinoti, kur kas atsiitinka* SkrdžBLKV 54.

Samplaikos narių subordinacinė funkcija susilpnėja todėl, kad jos vienas narys pasidaro fakultatyvinis, o kitas – obligatoriškas. Pavyzdžiui, postpoziciniam įvardžiui *kas* ji susilpnėja visų pirma dėl pagrindinio dėmens sandaros, ypač tada, kai jo veiksnys – šalutinio dėmens pamatas – esti infinityvinis:

4. *Apie kalbos dalykus nevisados galima drąsiai šnekėti, kaip kam į galvą ateina* GK₁ 1960 4 67.

Postpozicinis įvardis fakultatyvinis pasidaro, ir jo subordinacinė funkcija susilpnėja dėl anaforiškumo⁹, įgyto iš kontekstinio daiktavardžio:

5. *Tuojau (žvėreliai – V. B.) išišneko, ėmė pasakotis, kaip kam sekasi* (plg.: *kam kaip* arba: *kaip sekasi*, bet ne: *kam sekasi*) MštŽM 135. 6. *Vaikai taisė savo klaidas, žiūrėjo viens kitam į sąsiuvinį, norėdami žinoti, kaip kurio parašyta* ŠRgnSD 142.

§ 17. Funkciniuose aiškinamuosiuose ir pažymimuosiuose sakiniuose santykinės samplaikos šalutinis dėmuo su savo pamatu susijęs gali būti arba betarpiškai, arba per koreliatą.

Tiek dabartinei bendrinei, tiek šnekamajai kalbai, kaip galėjome matyti iš § 4–16 pavyzdžių, įprastesni yra funkciniai aiškinamieji sakiniai be koreliatų:

1. *Niekas nebeatminė, kada kas ten gyveno* LzPR I 274.

Praktiškai beveik visuose šio tipo prijungiamuosiuose sakiniuose įmanomas, nors ir nevertojamas, gramatinis subordinacijos ryšių rodiklis pagrindiniame dėmenyje. Tai vadinamasis koreliatas – parodomuoju ar neapibrėžiamuoju įvardžiu išreikšta sakinio dalis, kurią paaiškina savo turiniu šalutinis dėmuo su santykinė samplaika kaip funkciniu jungtuku:

2. *|...| viskas buvo aiškiausiai surašyta ir sužymėta, kada ką reikėjo dirbti* BlėknAŽ 14. 3. *Reikėtų atsižvelgti |...| į tai, kaip kuris mokytojas paruošia iš savo dalyko* Ts 1971 7. 4. *Šis supratimas dar daug priklauso nuo to, kiek žmonės koki dalyką bendrai žino...* SkrdžBLKV 14. 5. *Jis išdėstė visa, ką laikęs žodyne taisytinu ir ką kaip taisytes* (Tltn) LK V 246. 6. *O daugiausia šnekasi apie tą, kur kokios vietos* KtkR 225.

Pažymėtina, kad ir funkciniuose pažymimuosiuose sakiniuose nevienarūšėmis sakinio dalimis einantys santykiniai įvardžiai gali būti bendro koreliato morfologiniai pakaitalai:

7. *Poetas visus susodins pagal Mūzos nurodymus – kurios vardą su kuriuo bus galima surimuoti, tuos susodins greta* LM 1971 39.

Tarp funkcinių pažymimųjų arba ir semantinio prijungimo sakinių esama tokių, kur tik vienas samplaikos narys – morfologinis koreliato pakaitalas. Dėl to

⁹ Plg. A. Valeckienė, Anaforiniai įvardžiai – daiktavardžių pakaitalas, „Baltistica“, VII(2) 1971, p. 139–145.

antrasis pasidaro fakultatyvinis, nerodantis morfologinio ryšio tarp pagrindinio ir šalutinio dėmens. Paprastai tai postpozicinis samplaikos narys:

8. *Katras katrą* (plg.: *Katrą katras* arba: *Katras*, bet ne: *Katrą!* – V. B.) *pamušim, tai tas būsim karalium* (Bsnv) MK 1971 6 14. 9. *A. Vireliūnas |...| iš to, kas kada buvo komisijoje priimta |...|, čia suredagavus leidžia į žmones* JR V 322. 10. *Viso ko yra, ko kas geidžia* ŠRgnSD 248. 11. |...| *pamatysime, kad dažniausiai jis rašomas taip, kaip kam į galvą ateina* MK 1971 3 26.

§ 18. Nuo § 5–17 nagrinėtų santykinę samplaika subordinuojamų funkcinių aiškinamųjų sakinių ryškiai skiriasi funkciniai pažymimieji ir semantinio prijungimo sakiniai, kurie taip pat subordinuojami santykinę samplaika. Jos nariai čia išlaiko ypatingą pagrindinio ir šalutinio dėmens morfologinių ryšių rodiklio funkciją ir yra semantiniai atitinkamų koreliatų (gramatinių ar tik numanomų) ekvivalentai, rodantys skirtingas laisvas sintaksines pozicijas pagrindiniame dėmenyje. Todėl šalutinis dėmuo čia turi ne vieną, bet kelias (dažniausiai dvi) sintaksines reikšmes.

§ 19. Šalutinis dėmuo, kaip jau minėjome, daugiareikšmis pasidaro todėl, kad jo santykinės samplaikos nariai rodo nevienodas laisvas sintaksines pozicijas. Savo ruožtu pagal to daugiareikšmiškumo gramatizavimą pagrindinio dėmens priemonėmis skiriame tris prijungiamųjų sakinių grupes: gramatizuojamos visos (§ 20) sintaksinės reikšmės, tik viena iš jų (§ 21) arba nė viena (§ 22).

§ 20. Laisvose sintaksinėse pozicijose yra koreliatai, kurie gramatizuoja visas šalutinio dėmens sintaksines reikšmes. Čia santykinę samplaiką atitinka nevienodos sintaksinės funkcijos ir reikšmės atliepiamųjų žodžių samplaika, o kiekvienas jos narys yra morfologinis atitinkamo santykinio žodžio pakaitalas.

Tokie šalutiniai dėmenys paprastai būna tik postpoziciniai, ir prijungti jie esti arba vien santykinių įvardžių, arba santykinio įvardžio ir santykiniorieveiksmio samplaika. Dėl jungiamųjų žodžių leksinės reikšmės, kuri čia lemia ir sintaksines reikšmes, šalutinis dėmuo pirmuoju atveju gali būti tik funkcinis pažymimasis, t. y. turėti veiksnio ir papildinio šalutinio dėmens sintaksines reikšmes:

1. *Kas kuo gali, tas tuo ir manos* LKŽ VII 832. 2. *Kam ką skauda, tas tuo ir skundžias* JJRR I 600. 3. *Kas ką daro, tam to nereikia* (Dvd) Švtr 1970 5 29.

Tuo tarpu kitoje grupėje šalutinis dėmuo subordinuojamas ir funkcinio pažymimojo, ir semantinio prijungimo santykiniais žodžiais, t. y. santykinio įvardžio ir santykiniorieveiksmio samplaika, kurią atitinka pagrindiniame dėmenyje koreliatas – parodomąjo įvardžio ir parodomąjorieveiksmio samplaika:

4. *Kam kur bus lemta, ten tas sėdės* LM 1971 39. 5. *Kaip kas gali, kaip kas moka, taip tas kaimo polką šoka* (GrIt) trš.

§ 21. Atliepiamasis ar paaiškinamasis žodis (koreliatas) išryškina tik vieną gretimą šalutinio dėmens sintaksinę reikšmę. Tada vieną kurį santykinį žodį (postpozinį samplaikos narį) tos pačios semantinės reikšmės koreliatas – įvardis

ar prievoksmis, o kitas tik numanomas. Tuo būdu antroji šalutinio dėmens sintaksinė reikšmė gramatizuota kur kas silpniau – santykiu žodžių, tuščia laisvąja sintaksine pozicija pagrindiniame dėmenyje ir dar tarinių tarpusavio santykiu. Ir vis dėlto toks šalutinis dėmuo turi neabejotinai dvejoją ar net trejoją – atstojamąją ir aiškinamąją – sintaksinę funkciją.

Visų pirma tai funkciniai pažymimieji sakiniai su subjektine (numanoma) ir objektine (gramatizuota) sintaksine reikšme:

1. *Kas ką galėsim, viską padėsim* ŽtR III 400. 2. *Kas kuo kvepia, tuo ir kitą tepa* Slnt. 3. *Kas kuo gali, tuo teprisideda prie bendro labo* ŠRgnSD 60. 4. *Kas ką nori, tą sako* trš. 5. *Kas ką paims – tegu tą ir valdo* PstLVS 237.

Jeigu šalutinis dėmuo suderina funkcinio pažymimojo prijungimo sintaksines reikšmes su semantinio prijungimo reikšmėmis, t. y. adverbine (modaline arba lokaline), tai koreliatais gramatizuojama tik pastaroji:

6 |...| *Kaip ką darydavo tėvelis, taip ir pats darydavo* ŠRgnSD 130. 7. *Kaip kas pasiklos, taip ir išmiegos* ŽtR I 331. 8. *Kur katras nori, čia gali sustoti* KtkR 226. 9. *O ko lauksi... grįždamos, kame kuri norėjo, ten išlipo* ŽtR III 259.

Sunkiau įvardžio santykinę reikšmę įžiūrėti esti tada, kai pagrindinis dėmuo, beasmenis ir todėl reikalauja subjekto kilmininko:

10. *Neplėšias nuo žmonių, kiek kas duodas, tiek (iš to – V. B.) gana* ŠRgnSD 23.

Rečiau pagrindinio dėmens koreliatu gramatizuojama šalutinio dėmens subjektinė reikšmė:

11. *Tris dienas, tris naktis visi ir gėrė, ir valgė, kas ko tik norėjo* KrvDŠŠŽP 27. 12. *Neškit visi, kas kiek turit* (Sj) Prgl 1972 4 60.

Koreliatas gali atliepti ne prepoziciniams (6–12), bet postpoziciniams santykinės samplaikos nariui (net numanomam – 16):

13. *Kuris kame ką turėjo, ten ir pametė* ŽtR III 348. 14. *Kas kame mirė, visur Gumbienė pirmoji* ŽtR I 309. 15. *Kas kada ėjo, tada priėmė* (Bvdt) LM 1972 13. 16. *Kur tik ką (kada – V. B.) pašnekinsi, tuojau ir spigins* ŽtR I 192.

§ 22. Šalutinio dėmens sintaksinės reikšmės gramatizuotos vien tuščiomis laisvosiomis sintaksinėmis pozicijomis pagrindiniame dėmenyje, tarinių koreliacija ir santykinė samplaika, kurios nariai ir kreipia į tas pozicijas savo subordinuojamąjį komponentą. Dėl santykiu žodžių semantinės reikšmės čia susipina tos pačios sintaksinės šalutinio dėmens reikšmės, kaip ir § 20–21.

Funkciniai pažymimieji sakiniai su subjektine ir objektine šalutinio dėmens reikšme:

1. *Kas tik ką turi gražiausią ar brangiausią, (tas tuo – V. B.) turi apsvilkinti, apsiauti* ŽtR II 369. 2. *Kas turėjo ką susitaupes, gniauzė į save arba siulė neįperkama*

kaina CvrR IX 187. 23. *Susinešėme, kas ką turėjome* MK 1972 6 17. 4. *Sunešėme, kokias kas turėjome* KtkR 319.

Kaip jau buvo minėta § 18, dėl santykinės samplaikos narių semantinės reikšmės tas pats šalutinis dėmuo įgauna sintaksines reikšmes, būdingas ir funkciniam pažymimiesiems, ir semantinio prijungimo sakiniams. Todėl šalutinio dėmens subjektinę ar objektinę reikšmę lydi modalinė (kiekybinės būdo aplinkybės) reikšmė, nes santykinėje samplaikoje yra prievoksmis *kiek*:

5. *Vakar gėrėm jo arielkos, kiek tik kas valiojo...* ŽtR I 311. 6. *Ant jų linksminosi, kiek kuris norėjo* MštŽM 80. 7. *Atskaičiuoja, kiek kam priklauso* Ts 1971 21 7.

Santykinis prievoksmis *kaip*, einantis samplaikoje su santykiniu įvardžiu, suteikia gretiminę kokybinę modalinę (kokybinės būdo aplinkybės) reikšmę:

8. *Kaip kas moka, įvairiausiai balsais traukia „Gaudeamus igitur, iuvenes dum sumus...“* Švtr 1970 24 17. 9. *Dabar jau transkribuoja, kaip kas išmano* MK 1971 7 103. 10. *Liekti neprivalomas piršlio korimas už melagystes, kuri atbuvinėja, kas kaip įmano* KtkR 167.

Santykiniai prievoksmiai *kur, kada*, einantys samplaikoje su santykiniu įvardžiu, suteikia šalutiniam dėmeniui gretiminę adverbinę vietos ar laiko reikšmę:

11. *.../ kur kieno vieta, (ten tam — V. B.) ir padėjo juos* ŠRgnSD 62. 12. *Ateis, kada kam reikės* Mlt.

Jei aiškaus veiksmo ar krypties santykio nėra tarp santykinio prievoksmio ir šalutinio dėmens tarienio, o *kas* turi anaforinę reikšmę, tai tarp prijungiamojo sakinio dėmenų išryškėja priduriamasis santykis, ypač kai šalutinio dėmens tariniais eina įstangos, noro, regos semantinio diferencinio požymio¹⁰ veiksmazodžiai (nes juk čia nėra sugretinti pagrindinio ir šalutinio dėmens veiksmai pagal tam tikrą apibrėžtą santykį su prievoksmio *kur* iškeliamą vieta, kaip įprastiniuose vietos aplinkybės prijungiamuosiuose sakiniuose);

13. *Visi šoko bėgti, kur kas įmanė* LKŽ VII 833. 14. *.../= Belaisviai metė stovyklas ir keliavo, kur kas norėjo* BrtškLNKK — 130. 15. *Žmonės vieni eina .../ iš gryčios, kur kam reikia* KtkR 202.

Išvados

§ 23. Santykinės samplaikos subordinuojami prijungiamieji sakiniai — tiek funkciniai aiškinamieji, tiek semantinio prijungimo ar funkciniai pažymimieji — yra atskiras lietuvių kalbos sakinių subordinacijos tipas. Funkciniai aiškinamieji sakiniai

¹⁰ Terminas — A. Gudavičiaus. Žr. Опыт семантической типологии (Verba videndi в литовском и русском языке), „Kalbotyra“ XXII(2), 1971, p. 21—39. Об одном критерии выделения лексико-семантических групп, „Kalbotyra“ XXII(2), 1971, p. 7—20.

tokia samplaika gali būti jungiami todėl, kad ji atlieka funkcinio jungtuko vaidmenį. O semantinio prijungimo ir funkciniai pažymimieji sakiniai todėl, kad santykinės samplaikos nariai, kaip morfologiniai subordinacijos rodikliai, šalutinį dėmenį kreipia kiekvienas į atskirą laisvą sintaksinę poziciją pagrindiniame dėmenyje. Todėl tarp funkcinių pažymimųjų ir semantinio prijungimo sakinių negalima išvesti griežtos ribos, kokia žiūrima tarp dviųjų – pažymimųjų ir aiškinamųjų – funkcinių prijungiamųjų sakinių grupių.

Sutrumpinimai

- BičknAŽ – Jules Verne. Aplink žemę per 80 dienų. Vertė J. Balčikonis. K., 1947.
 BrnskR – Antanas Baranauskas. Raštai. Vaga. V., 1970 (Du tomai).
 BrtškLNKK – V. Bartuška. Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliai (...). Klaipėda, 1937.
 Bsnv – Jonas Basanavičius.
 Bvdt – Bronė Buivydaitė.
 CvR – Petras Cvirka. Raštai. V., 1949–1957 (Trylika tomų).
 d – dainos žodžiai.
 Dvdt – Jonas Dovydaitis.
 GdRA – Gaidės ir Rimšės apylinkės. Vaga. V., 1969.
 GdrEŽd – B. Giedra. Pilnas esperanto-lietuvių kalbos žodynas. (Leidimo metai nepažymėta.)
 GK₁ – Gimtoji kalba. Bendrinės kalbos laikraštis. Lietuvių kalbos draugijos organas, leidžiamas JAV LB Kultūros fondo.
 Grlt – Gerulaitis
 Jblnsk – Jonas Jablonskis.
 JJRR – Jonas Jablonskis. Rinkiniai raštai. I–II. V., 1957–1959.
 JR – Jablonskio raštai. Penki tomai. Redaktorius J. Balčikonis. K., 1932–1936.
 KB – Kultūros barai. LTSR kultūros ministerijos žurnalas.
 KK – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Kalbos kultūra.
 KrvDŠŠŽP – V. Krėvė. Dainavos šalies senų žmonių padavimai. V., 1956.
 KtkR – Mikalojus Katkus. Raštai (...). Vaga. V., 1965.
 KtlMAR – Marius Katiliškis. Miškais ateina ruduo. Romanas. Vaga. V., 1969.
 LK – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Literatūra ir kalba.
 LKGr – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Lietuvių kalbos gramatika, I–V., 1965; II–V., 1971.
 LKK – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Lietuvių kalbotyros klausimai.
 LKŽ – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Lietuvių kalbos žodynas. I–VIII. V., 1956–1970.
 LM – Literatūra ir menas. Lietuvos TSR rašytojų sąjungos savaitraštis.
 LT – LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Lietuvių tautosaka. I–V. V., 1962–1968.
 LzPR – Lazdynų Pelėda. Raštai. I–VII. V., 1954–1955.
 MK – Mūsų kalba. Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos kalbos komisijos sąsiuvinis.

- Mlt — Molėtai.
- MPtNS — V. Mykolaitis — Putinas. Sukilėliai. I. V., 1957.
- Mrkn — K. Morkūnas.
- Mrtnk — V. Märtinkus.
- MštLKS — Pr. Meškauskas. Lietuvių kalbos sintaksė. K., 1928.
- MštRKG — Danielis Defo. Robinzono gyvenimas ir nuotyčiai. Atpasakoją Pranas Mašiotas. Vaga. V., 1971.
- MštŽM — Maksas Geisleris. Žaliasis miestas. Vertė Pranas Mašiotas. Vaga. V., 1970.
- MT — Mokslas ir technika. Respublikinės mokslinių techninių draugijų tarybos mėnesinis žurnalas.
- Nmn — Nemunas. Lietuvos LKJS Centro Komiteto ir Lietuvos TSR rašytojų sąjungos žurnalas jaunimui.
- PkėlŋgKYS — Juozas Pikčilingis. Kas yra stilius. Vaga. V., 1971.
- PrėknJLK — A. Piročkinas, Jablonskio leksiniai taisymai. V., 1971.
- Prgl — Pergalė. Literatūros, meno ir kritikos mėnesinis žurnalas.
- PštLVS — V. Pašuta. Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971.
- Sj — Kazys Saja.
- SkrdžBLKV — Dr. Pranas Skardžius. Ankstyvesnė ir dabartinė lietuvių bendrinės kalbos vartoseną. Čikaga, 1971.
- Slck — M. Sluckis.
- Slnt — Salantai.
- SvckN — J. Savickas. Novelės. Vaga. V., 1967.
- ŠmnGN — K. Šimonis. Gyvenimo nuotrupos. V., 1959.
- ŠRgnIT — Šatrijos Ragana. Irkos tragedija (...). Vaga. V., 1969.
- ŠRgnSD — Šatrijos Ragana. Sename dvare. Apysakos. Vaga. V., 1969.
- Švtr — Švyturys. Dvisavaitinis politinis visuomeninis ir literatūrinis iliustruotas žurnalas.
- Tltn — Birutė Tolutienė.
- trš — tarybinio meto laikraščiai.
- Ts — Tiesa. LKP Centro Komiteto, LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, LTSR Ministrų Tarybos organas.
- tsp — tarybinio meto spauda.
- VlnčR — Valančiaus raštai (...). Redagavo J. Balčikonis. K., 1931.
- VnlPL — A. Vienuolis. Padavimai ir legendos. V., 1957.
- ŽtR — Žemaitė. Raštai. Šeši tomai. V., 1956—1957.

ГРАММАТИЧЕСКОЕ ПОДЧИНЕНИЕ ЧАСТЕЙ СЛОЖНОПОДЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ СЦЕПЛЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ СЛОВ

Резюме

Сложные предложения, части которых подчинены между собой при помощи сцепления относительных слов подчиняющей группы, составляют отдельный тип субординации с характерными чертами. Данный тип присущ не только литовскому, но и другим индоевропейским (русскому, немецкому) языкам.

В статье разбираются лексический состав и синтаксическая структура подчиняющей группы и грамматические структурные взаимосвязи между частями сложноподчиненного

предложения. В ходе исследования выясняются причины подчинения придаточной части при помощи группы относительных слов. Оказывается, что в определенной группе сложно-подчиненных предложений это зависит от лексического значения сказуемого главной части. Ввиду изъяснительного значения глаголов подчиняющая группа получает в отношении главной части значение функционального союза, и она вместе с придаточной частью поясняет имеющийся или предполагаемый коррелят. Но в составе придаточной части эти союзные слова сохраняют свое основное лексическое значение.

Вместе с тем, в довольно небольшой части изъяснительно-определятельных сложно-подчиненных предложений и предложений семантического подчинения возможна двузначность придаточной части по совершенно противоположной причине, а именно потому, что относительные союзные слова указывают на имеющиеся или предполагающиеся в главной части корреляты, как их морфологические заменители.

Все это свидетельствует о невозможности строгого разграничения сложноподчиненных предложений по их структурному строению на изъяснительно-определятельные и семантического подчинения, так как отдельные относительные слова одного и того же предложения указывают на разные типы подчинения.